

Т.В. Діанова, Н.В. Красовська

ХЕРСОНЕСЬКИЙ МУЗЕЙ ОЧИМА ВІДВІДУВАЧІВ

Висвітлено маловідомі сторінки історії Херсонеського музею, які відкриває Книга відвідувачів цього музею.

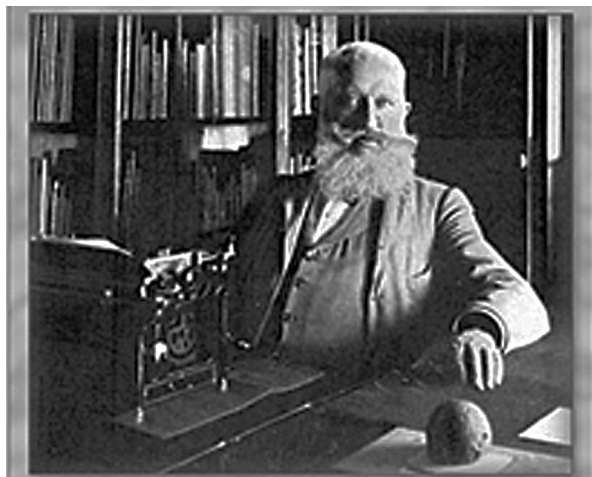

Рис. 1. К.К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907 рр.)

У 2007 р. Херсонес відзначав потрійний ювілей. Перша визначна дата — 180 років з початку розкопок. У газеті «Северная пчела» від 14 червня 1827 р. читаємо: «... *Главный командир Черноморского флота и портов, вице-адмирал А.С. Грейг, поручил известному своим просвещением чиновнику Н. Крузе приступить к систематическому разрытию кургана на развалинах Херсонеса*». Проте не менш визначними для історії музею є дві інші ювілейні дати — 160 років від дня народження Карла Казимировича Косцюшка-Валюжинича (1847 р.) і 100 років від дня його смерті (1907 р.). Ми не заглиблюватимемося в подробиці історії розкопок Херсонеса і розповімо про Карла Казимировича (рис. 1), причому не як про археолога, а як музейного працівника, точніше, про лише один бік його багатопланової музейної роботи.

1888 р. розкопки Херсонеса розгорнула Імператорська Археологічна комісія, що здійснювала дослідження археологічних пам'яток і контроль за їх станом на території Росії. Науковим керівником розкопок було призначено професора Н.П. Кондакова, а безпосереднім

© Т.В. ДІАНОВА, Н.В. КРАСОВСЬКА, 2009

виконавцем робіт — К.К. Косцюшка-Валюжинича. 1891 р. було затверджено посаду завідувача розкопок, на яку пізніше його було призначено.

Завдяки К.К. Косцюшку-Валюжиничу було впорядковано археологічні роботи в Херсонесі. Щороку писали звіти про розкопки. Значна частина знахідок з розкопок залишалася на місці і до кінця 1880-х рр. було створено всі передумови для організації у Херсонесі музею. У вересні 1891 року К.К. Косцюшко-Валюжинич надіслав в Імператорську Археологічну комісію проект музею, однак, оскільки до сфери діяльності Комісії не входило влаштування археологічних музеїв, дозвіл було отримано лише на будівництво повітки для зберігання старожитностей, та ще й з коштів, які надавала Комісія на проведення розкопок. Під керівництвом К.К. Косцюшка-Валюжинича до серпня 1892 р. було збудовано невелику, «барачного» типу будівлю, на якій поважно розмістилась велика вивіска «Склад местных древностей из раскопок, производившихся Императорской Археологической Комиссией с 19 мая 1888 года» (рис. 2). Однак в усіх своїх листах Карл Казимирович називав її Херсонеським музеєм.

Для обліку відвідувачів К.К. Косцюшко-Валюжинич замовив у Севастопольській типографії Книгу для відвідувачів Херсонеського музею, в яких кожен відвідувач мав залишити підпис (рис. 3). У цих Книгах хтось просто залишав надпис, інші підписувалися, вказуючи свій титул, ранг, чин, соціальний стан; деякі з відвідувачів, крім підпису, писали про свої враження...

З цією маловідомою сторінкою історії музею в Херсонесі нам і хотілося б ознайомити широку громадськість.

Першу Книгу відвідувачів відкриває запис від 9 серпня 1892 р. — це день народження Херсонеського музею (Книга № 165, л. 1).

Наприкінці всіх Книг відвідувачів К.К. Косцюшко-Валюжинич робив власноручні записи.

Рис. 2. «Склад местных древностей»

Він складав статистику кількості відвідувачів музею за місяць і рік і, що найважливіше, робив докладну добірку найбільш визначних, важливих і цікавих осіб, які залишили свої підписи в Книгах. Наприкінці першої Книги рукою засновника і «розбудовувача» херсонеського музею зроблено такий запис:

«В числе лиц, посетивших раскопки с 19 мая 1888 г. по 9 августа 1892 г., то есть с начала археологических раскопок, предпринятых Императорской Археологической Комиссией и до открытия музея находились:

— Их Императорские Высочества — Великий князь Алексей Александрович, Великая княгиня Александра Михайловна, Великий князь Михаил Михайлович;

— итальянский наследный принц;

— духовник Их императорского Величества Протопресвитер Янышев;

— обер-прокурор Святейшего Синода действительный тайный советник К.П. Победоносцев;

— командующий войсками Одесского военного округа генерал-адъютант граф Мусин-Пушкин, генерал-адъютанты и вице-адмирал, и предводители дворянства; академики архитектуры и профессеры, литераторы и издатели — В.В. Сулов, Н.М. Чагин (головний розпорядник і архітектор внутрішніх робіт у Володимирському соборі — Т.Д., Н.К.), А. Майков, В.И. Немирович-Данченко, М.Н. Ремезов, В.С. Соболевский.

Деятели по истории и археологии:

— Председатель Императорского Московского археологического общества графиня Прасковья Сергеевна Уварова (від народження княжна Щербатова — Т.Д., Н.К.)¹;

— член Императорской Академии наук Василий Васильевич Латышев (1855—1921 рр.)²;

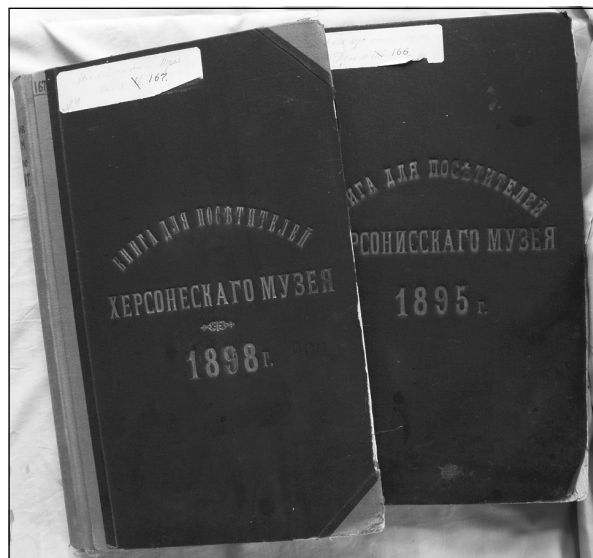

Рис. 3. Книга для відвідувачів Херсонського музею

¹ Дружина і сподвижниця Олексія Сергійовича Уварова, засновника Імператорського Московського археологічного товариства й Історичного музею в Москві. Археолог, голова Московського археологічного товариства з 1864 р. (після смерті графа Уварова), почесний член Петербурзької академії наук, кавалерственна дама ордену св. Катерини, професор Дерптського університету. Графиня П.С. Уварова (1840—1924 рр.) не раз відвідувала розкопки і музей (1902, 1903, 1904 рр.) і, найімовірніше, саме наслідком цих відвідин і став відомий лист графині імператору Миколі II про долю Херсонеса.

² Доктор грецької словесності, ординарний академік наук. Філолог, історик, епіграфіст. Фахівець із давньої історії та грецьких написів Північного Причорномор'я, візантійської літератури. З 1893 р. дійсний член Петербурзької академії наук, ініціатор і редактор видання «Известия Археологической комиссии» (1900 р.). З 1917 р. академік РАН. К.К. Косцюшко-Валюжинич тісно співпрацював із В.В. Латышевым, який зробив переклади найбільш значних епіграфічних пам'яток із розкопок Херсонеса.

— *председатель Таврической ученой архивной Комиссии А. Стевен;*

— *консервант (головний зберігач) Императорского исторического музея А.В. Орешников* (видатний російський нумізмат, який присвятив свої праці і херсонеським монетам — *Т.Д., Н.К.*);

— *генерал-майор А. Бертъе-Делагард* (з 1885 до 1888 рр. за дорученням Одеського Товариства історії та старожитностей керівник розкопок Херсонеса — *Т.Д., Н.К.*)³;

— *профессор А. Кочубинский, профессор Н.И. Веселовский, Товарищ Председателя императорского археологического музея И.Е. Забелин...*» (Книга № 165, л. 163 звор.).

Музей тулився в тісному, вологому і напівтемному приміщенні на березі Карантинної бухти. Значну частину пам'яток зберігали під відкритим небом. Проте за своєю суттю це був музей. 1892 р. його відвідали 534 особи, 1893 р. — 1776, всього за перші 5 років існування музею в Книгах відвідувачів залишили свої підписи 12 611 осіб.

1896 р. К.К. Косцюшко-Валюжинич знову клопотався перед Комісією щодо будівництва музейної будівлі. Однак відповідь барона Тизенгаузена, заступника голови Комісії, була такою: «*Имейте постоянно ввиду, что 1) нынешняя коллекция в Вашем складе имеет значение временное, 2) Археологическая комиссия по уставу своему сама не устраивает музеев <...>. Ведь большая часть Ваших посетителей — люди ни аза не смыслящие в археологии, и, как бы велико ни было количество Ваших посетителей (вероятно, в большинстве богомольцев), проку от этого для археологии никакого не будет, даже если Вы измените вывеску <...>. Сообщаю Вам личное свое мнение...*». На полях цього листа Карл Казимирович написав: «*Взгляд кабинет-*

ного ученого, никогда не побывавшего в Херсонисе <...> В Херсонисе раскопки продлятся еще целое столетие и неужели все находки древности будут постоянно перевозиться в Петербург и Москву? Я уверен, что вопрос о местном музее есть только вопрос времени <...>» (Письмо № 39, л. 105—106). Утім музей, нехай і у вигляді «складу», продовжував працювати. Організацію та облаштування музею можна вважати однією з найбільших заслуг К.К. Косцюшка-Валюжинича, якого справедливо вважають засновником Херсонеського музею.

Музей відвідували представники різних верств, освіти і діяльності. Селяни і міщани, дворяни і титуловані особи, діячі науки й відомі письменники, академіки живопису й архітектури, режисери й актори імператорських театрів, члени Імператорської сім'ї та Імператорського Двору, військові і духовні особи з незмінною цікавістю відвідували Херсонес, щоб «доторкнутися» до величних пам'яток і перейнятися духом давньої культури. Формат статті не дає змоги навіть просто перелічити усіх відомих і цікавих людей, які відвідали Херсонеський музей, тим більше описати їх докладніше. Ми пропонуємо найцікавіші, на нашу думку, факти і свідчення з Книг відвідувачів музею у різні роки.

Севастополь був центром тяжіння усіх гастрольних театрів. Узимку і влітку, безперервно змінюючи один одного, ставили вистави драматичні та оперні театри, оперети. До міста щороку приїжджали актори багатьох театральних труп із Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Львова та інших міст.

Уже в перший рік відкриття музею — 3 жовтня 1892 р. — його відвідувачами стали Марія Костянтинівна Заньковецька і Микола Карпович Садовський (Книга № 165, л. 13) (рис. 4). У Книгах відвідувачів за різні роки знаходимо підписи відомих у Росії режисерів і акторів, театральних діячів: 10 липня 1893 р. — «*артистка Императорских театров М. Савина*»; 25 серпня 1900 р. — актор і режисер, знаменитий теоретик сценічного мистецтва «*Константин Сергеевич Станиславский*»; 30 березня 1901 р. — режисер, письменник, педагог, театральний діяч «*Владимир Иванович Немирович-Данченко с супругой*». Тричі, 1899, 1900 і 1902 рр., відвідував Херсонеський музей «*режиссер и артист Санкт-Петербургского Александринского театра Александр Акимович Санин*»; 29 серпня 1906 р. — «*артист Императорских театров Леонид Собинов*» (Книги № 165—171).

Навесні 1900 р. Художньо-громадський театр (МХАТ) на чолі з К. Станіславським приїхав

³ Історик і краєзнавець, археолог і нумізмат, генерал-майор Олександр Львович Бертъе-Делагард народився в Севастополі 26 жовтня 1842 р. Отримав військово-інженерну освіту, займався будівництвом на півдні Росії — в Херсоні, Одесі. 1874 р. його перевели до Севастополя. Після Кримської війни місто ще лежало в руїнах. Інженер О.Л. Бертъе-Делагард, відновлюючи зруйнований Севастополь, багато будував: ступелі Лазарівського Адміралтейства, батареї, зводив Приморський бульвар. Пристрасно цікавився історією Криму, він довгі роки вивчав історію Херсонеса і Георгіївського монастиря, проблеми Кримського середньовіччя, античного Херсонеса і Боспору. Розуміючи унікальність пам'яток Криму, природжений дослідник брав участь у розкопках, приділяв багато уваги охороні і реставрації історичних місць Тавриди. У своїй відомій роботі «К истории христианства в Крыму» докладно розглянув історіографію Георгіївського монастиря, зробив його опис.

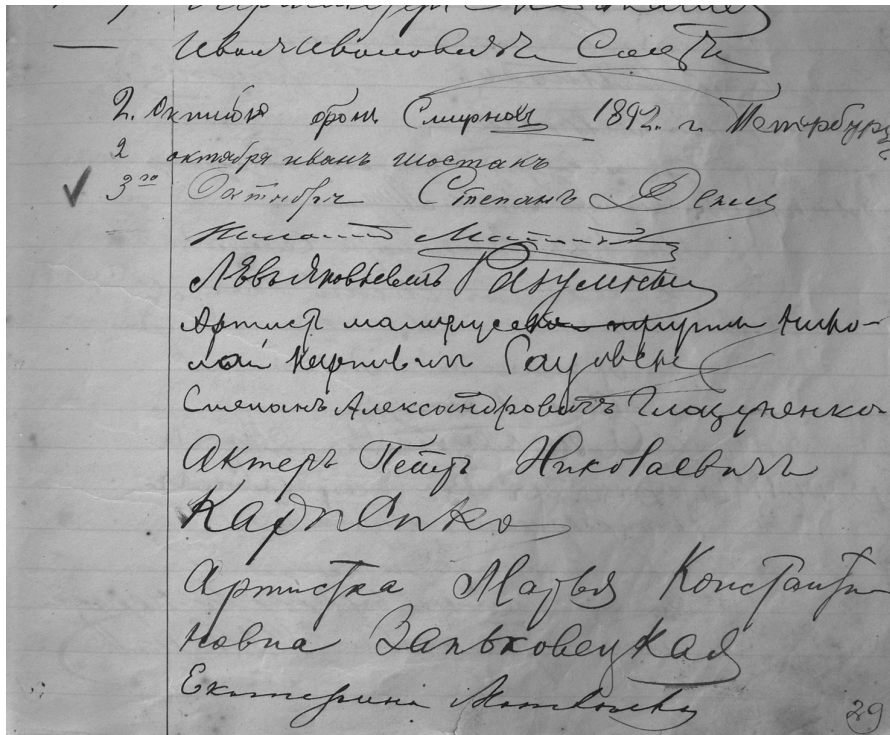

Рис. 4. Записи М.К. Заньковецької та М.К. Садовського у книзі для відвідувачів

на гастролі до Криму. В Севастополі було оголошено чотири вистави, серед яких «Дядя Ваня» і «Чайка» А. Чехова. Навіть для розпеченої яскравими театральними іменами севастопольської публіки гастролі МХАТу були винятковою подією. Проте і для молодого театального колективу це була незвичайна і відчайдушно смілива поїздка — у повному складі, зі своїми декораціями, бутафорією і костюмами вирушити на крайній південь країни на свої перші гастролі. 10 квітня пароплавом з Ялти приїхав А. Чехов, якого зустрічала на пристані уся трупа і натовп шанувальників. Потім у Літньому театрі, вибудованому на березі моря, мхатівці показали хворому Чехову його п'єсу «Дядя Ваня». Звичайно, п'єсу подивилося і багато севастопольців, серед яких вона мала шалений успіх. Актори театру оглянули визначні місця Севастополя. Це відомі факти (Лезинский 1995). А от підтвердженням того, що актори відвідали розкопки Херсонеса і музей, є їхні автографи. 9 квітня 1900 р. у Книзі відвідувачів музею свої автографи залишили «*Ольга Книппер, Маргарита Савицькая, режиссер и артист Московского Художественного общедоступного театра Александр Санин, Мария Григорьевна*» та інші актори театру (Книга № 167, л. 125) (рис. 5).

Приїжджаючи до Криму, знаходили час для відвідання Херсонеського музею і розкопок відомі діячі російської літератури. Майже десять разів у Севастополі бував письменник Олексій

Максимович Горький, і щоразу його притягував Херсонес. Уперше письменник відвідав музей 15 січня 1897 р. з першою дружиною Катериною Пешковою, що засвідчують їхні підписи у Книзі відвідувачів музею (Книга № 166, л. 210 звор.). Він зустрічався і розмовляв з археологами, які проводили розкопки, працював у монастирському архіві. Підсумком цих відвідин став документально-публіцистичний нарис «Херсонес Таврический».

13 березня 1900 р. разом зі своїми друзями, літераторами «*А. Воротниковым*» і «*В. Поссе*» О. Горький знову побував у музеї і залишив свій підпис «*А. Пешков*» (Книга № 167, л. 120 звор.). Цей приїзд до Севастополя був знаменним для О.М. Горького, оскільки тут відбулося його перше очне знайомство з Московським Художнім театром і Марією Федорівною Андреевою, яка стала його соратницею, другом і дружиною. Навесні 1900 р. письменник був у Севастополі двічі. В архіві заповідника зберігається цікава фотографія 1900 р. — на фоні «Складу місцевих старожитностей» група МХАТу (що відвідала музей 9 квітня) і разом з ними О.М. Горький (рис. 6).

У Книзі відвідувачів за 1898 р. знаходимо свідчення відвідування музею родиною Анни Ахматової, тоді ще Анни Горенко. «*27 апреля. Ийя (сестра), Инна (мати Інна Еразмівна), Андрей (батько Андрій Анатолійович), Анна Горенко. Царское село*» (Книга № 167, л. 8) (рис. 7).

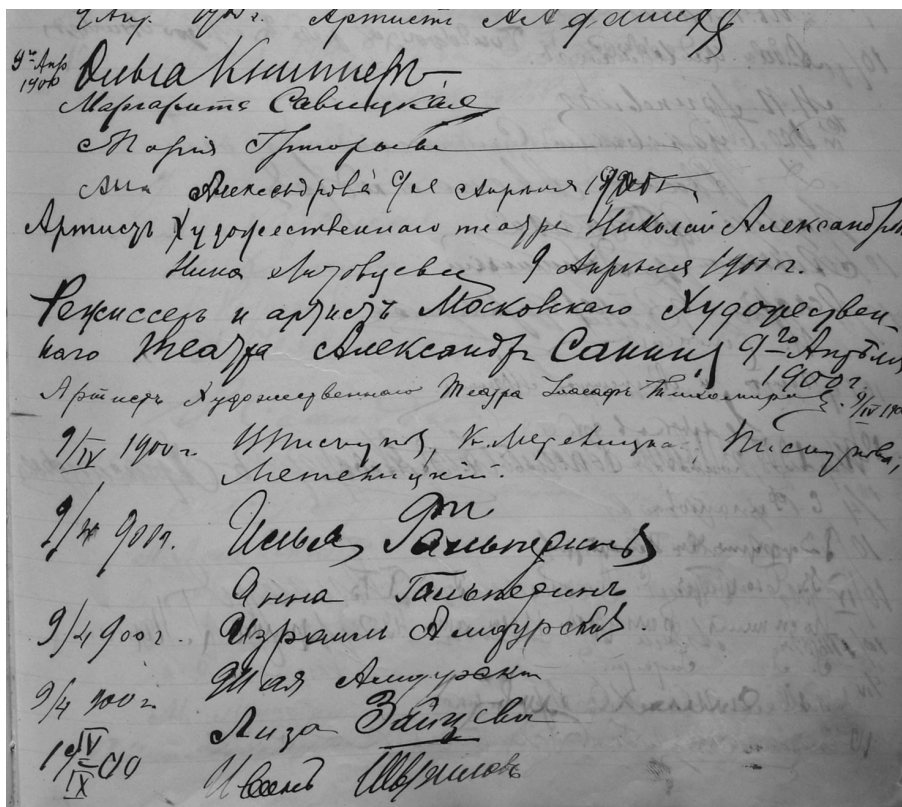

Рис. 5. Книга відвідувачів з автографами режисера та акторів МХАТу

В автобіографії під назвою «Коротко о себе» Анна Ахматова згадує: «... Каждое лето я проводила в Севастополе, на берегу Стрелецкой бухты, и там подружилась с морем. Самое сильное впечатление этих мест — древний Херсонес, около которого мы жили...»⁴.

27 квітня 1900 р. ознайомлювався з Херсонесом «Иван Бунин» (Книга № 167, л. 131 звор.) — російський письменник, прозаїк, поет і перекладач, почесний академік Петербурзької Академії наук (1909), лауреат Нобелівської премії з літератури (1933) (рис. 8).

22 квітня 1903 р., можливо, разом здійснюючи прогулянку, музей відвідали «Антон Че-

хов» і режисер «Всеволод Мейерхольд» (Книга № 170, л. 3 звор.).

У жовтні 1905 р. музей оглядав письменник «Д. Мамин-Сибиряк с семейством» (Книга № 171, л. 75 звор.), а також «Гр. А. Толстой»⁵ (Книга № 171, л. 76 звор.).

29 травня 1909 р. залишив підпис про свої відвідини музею «Владимир Гиляровский» (Книга № 172, л. 58 звор.) — російський журналіст, письменник, поет, побутописач Москви, відомий багатьом як «дядя Гіляй». 1913 р., мандруючи Кримом, побував у музеї російський письменник «Михаил Пришвин» (Книга № 173, л. 197 звор.).

Крім письменників і театральних діячів, не залишали без уваги Херсонес й інші відомі представники творчої інтелігенції. Тут бували художники й архітектори, вчені різних напрямів — медицини, історії, археології, природознавства.

У травні 1895 р. та 14 липня 1896 р. «осматривал сей музей кораблестроительной части чертежник Скубетов» (Книга № 166, л. — 28, 150); у січні 1898 р. — «январь 4-го. — Мартин Скубетов — чертежник строения броненосцев» (Книга № 167, л. 1). Мартин Іванович Скубе-

⁴ Анна Ахматова (Горенко) (1889—1966 рр.), поетеса. Приїжджаючи до Севастополя в літні місяці з 1896 по 1902 рр., Аня з матір'ю жила неподалік від Херсонеса в дачному містечку поблизу садиби Н.І. Тура, який здавав дачі курортникам. Садиба мала назву «Відрада», потім — «Новий Херсонес». Прилеглий до садиби район називався Турівська слобода, або простіше Турівка (пізніше — селище Вакулечука), і розташовувався в районі теперішнього проспекта Гагаріна. Встановити місцезнаходження будиночка чи садиби, в якій зупинялися Аня й Інна Еразівна Горенки, зараз навряд чи можливо, але, швидше за все, звідси було добре видно Володимирський собор у Херсонесі: «Все глядеть бы на смуглые главы / Херсонесского храма с крыльца. / И не зная, что от счастья и славы / Безнадежно дряхлеют сердца» (1913 р.). Востанне А. Ахматова відвідала Севастополь восени 1916 р.

⁵ Вірогідно, граф Олексій Миколайович Толстой (1882—1945 рр.) — письменник.

Рис. 6. О. Горький разом із групою МХАТу біля музею, 9 квітня 1900 р.

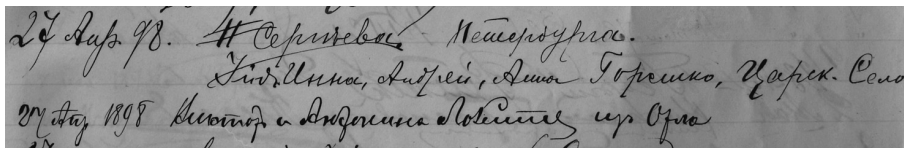

Рис. 7. Автографи родини Горенко

тов народився 1872 р. Закінчив Миколаївську портову ремісничу школу за спеціальністю майстерового ковальського цеху. Проте, маючи у шкільному атестаті відмінні оцінки з креслення і малювання, в ковальському цеху працювати йому не довелося. З 1890 р. він був креслярем на будівництві ескадрових броненосців «12 Апостолів», «Три святителі» і «Ростислав» у Лазарівському Адміралтействі. З 1 лютого 1903 р. М.І. Скубетов перейшов на постійну роботу в Імператорську Археологічну комісію, і до 1 жовтня 1914 р. жодне її видання про Херсонес не обходилося без його креслень. Співкування з найвидатнішими вченими того часу, які відвідували Херсонес, читання і збирання книг з історії й археології зробили Мартина Івановича найближчим і довіреним співробітником К.К. Косцюшка-Валюжинича, а 1908 р. його одноставно було обрано членом Таврійської вченої архівної комісії (ТУАК).

У серпні 1898 р. Херсонес відвідав «художник Дмитрій Струков» (Книга № 167, л. 35 звор.) — археолог, історик і художник. Як чудового рисувальника, знавця церковного мистецтва, Московське археологічне товариство направило його 1867 р. до Криму і на Кавказ досліджувати християнські старожитності. Однією з пер-

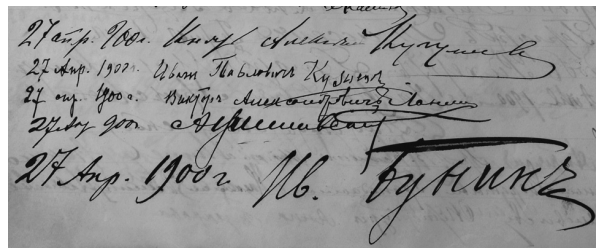

Рис. 8. Автограф І.О. Буніна

ших робіт Д.М. Струкова в Криму стала участь у відновленні печерного храму св. Климента в Інкерманській обителі поблизу Севастополя 1867 р. 1871 р. «Таврические епархиальные ведомости» повідомили: «По соизволению Государя Императора в Крым для розыскания древнейших христианских памятников командирован опытный исследователь христианских древностей художник Д.М. Струков». Найяскравіше відкриття було зроблено в невеликому селі Партеніт, розташованому біля підніжжя Аю-Дага. Велика партенітська базиліка виявилась придатною для архієрейської служби. Біля вівтаря Д.М. Струков знайшов розколотий на кілька частин кам'яний будівельний напис 1427 р. грецькою мовою. У тексті було названо ім'я засновника базиліки — Іоана Сповідника

(Іоан Готський). Архів Д.М. Струкова пізніше опинився в Рум'янцевському музеї, там перебувають і «Записки по истории Херсонеса и Инкермана», «Записка о Херсонесе и освящении храма Св. Владимира» та ін.

У червні 1896 р. відвідав музей «*Аполлинарий Васнецов*»⁶ — художник-пейзажист, академік живопису, знавець і натхненний поет старої Москви, молодший брат знаменитого Віктора Васнецова (Книга № 166, л. 72 звор.).

29 серпня 1898 р. і 8 жовтня 1912 р. Херсонеський музей відвідував художник, один із членів-засновників «Товариства передвижників», «*профессор живописи Константин Маковский*» (Книга № 167, л. 36; № 173 л. 191) (рис. 9).

У серпні 1898 р. був у музеї «*Фартусов Виктор Дормидонтович*» (Книга № 167, л. 29-а звор.) — академік живопису, автор композицій чудотворних і явлених ікон в Храмі Христа Спасителя.

1893 і 1894 рр. у Херсонесі були «*академики архитектуры А.М. Кочетов, А. Бекетов, Г. Кочетов, Вл. Николаев, В. Пруссаков*» (Книга № 165, л. 129, 21), 2 квітня 1895 р. — «*Архитектор Владимир Иванович Чагин из Москвы и Ксения Александровна Степанова тоже из Москвы*» (Книга № 166, л. 9).

12 вересня музей відвідав «*профессор Иван Цветаев*» (Книга № 171, л. 269) — батько Марини Цветаєвої, російський вчений-історик, археолог, філолог і мистецтвознавець, член-

кореспондент Петербурзької Академії наук, професор Московського університету (з 1877 р.), засновник і перший директор Музею мистецтв у Москві (нині Державний Музей образотворчого мистецтва імені О.С. Пушкіна).

12 травня 1912 р. Херсонес оглядав «*Профессор хирург Н. Бурденко*» (Книга № 173, л. 122), російський хірург, основоположник вітчизняної нейрохірургії. Як лікар він брав участь у Першій світовій війні, де проявив себе як видатний організатор медичної служби російської армії. Організатор і перший президент Академії медичних наук (з 1944 р.).

Частими відвідувачами музею були члени практично всіх російських наукових товариств: неодноразово бував у музеї граф О.О. Бобринський — член Державної Ради, сенатор, голова Імператорської Археологічної комісії; члени вчених товариств, доценти і приват-доценти, професори, академіки — Б.В. Фармаковський, Ю.А. Кулаковський, Б.І. Ханенко, Е. фон Штерн, М.І. Ростовцев, О.В. Орешников, Н.П. Кондаков, Д. Айналов, В. Шкорпил, О.Л. Бертъє-Делагард, С. Жебельов, К.В. Болсуновський, В.В. Латишев, В.К. Трутовський, В.Ф. Міллер, Т.В. Кибальчич, Х.Х. Гіль, Р.О. Прендель, Ф.О. Браун, Ф.І. Успенський і багато інших. З багатьма із них К.К. Косцюшко-Валожинич підтримував тісні наукові контакти, листувався з проблем датування відкритих архітектурних пам'яток і знахідок.

Виявляли інтерес до Херсонеса й іноземні гості. Вчені різних інститутів і наукових товариств із Праги, Вюрцбурга, Лейпцига, Бухареста, Кембриджа, Софії, Берліна, Кракова, з Франції, Німеччини, Мексики, Японії, Бельгії, Великої Британії — щороку відвідували Херсонес. У Книгах відвідувачів є підписи голів надзвичайних посольств до Росії, генеральних консулів і послів іноземних держав, а також підписи голів і членів королівських родин.

25 травня 1896 р.: «*В Императорскую Археологическую комиссию. Имею честь довести до сведения <...>, что сего числа в 12 часов дня Ее Величество Королева элинов Ольга Константиновна (до заміжжя Велика князівна Ольга Костянтинівна Романова, дочка Великого князя Костянтина Павловича і онука імператора Миколи I — Т.Д., Н.К.) и Их Высочества Великие Князья Константин (герцог Спартский), Георгий и Николай Георгиевичи изволили осмотривать Херсонесский музей и расписаться в Книге для посетителей, при чем я был удостоен разрешением Ее Величества на поднесение пятнадцати фотографических снимков с наиболее интересных древностей. Заведующий раскопками*

⁶ Аполінарій Михайлович Васнецов (1856—1933 рр.). У картинах з історії Москви Васнецов став засновником історичного пейзажу — окремого жанру в російському живописі, в якому відтворюється образ давніх російських міст за історичними документами і археологічними пошуками. Поглиблена робота Васнецова над історією Москви зближує художника з істориками і археологами. 1900 р. художника прийняли членом Комісії зі збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві. З 1901 р. він став членом-кореспондентом цього товариства, а 1906 р. за заслуги на науковій ниві його одностайно було обрано дійсним членом Московського археологічного товариства. Це було великою честю для художника і свідчило про визнання його роботи з вивчення старої Москви відомими російськими вченими-істориками і археологами. А.М. Васнецов понад десять років брав участь у роботі Комісії з охорони давніх пам'яток. Йому часто доводилося оглядати старі будівлі, а також вивчати давні ікони і керувати їх реставрацією. Досліджуючи історичну пам'ятку, художник давав їй обміри, робив замальовки і письмово висловлював міркування про можливість її реставрації. 1903 року Васнецов енергійно брав участь в організації Союзу російських художників. З 1918 по 1929 рік Аполінарій Михайлович був головою, а потім почесним головою Комісії з вивчення старої Москви.

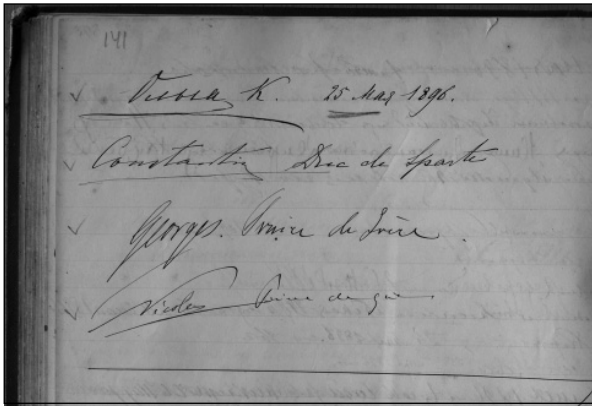

Рис. 9. Підпис Ольги Костянтинівни Романової у Книзі відвідувачів

Косцюшко-Валюжинич.» (Письмо № 39, л. 144, док. 210). Після огляду музею Її Величність залишила у Книзі відвідувачів власноручний підпис «Ольга К.» (Книга № 166, л. 141) (рис. 9).

1898 р. музей відвідали «Королевские высочества греческие принцы Андрей и Христофор» (Книга № 167, л. 18).

Неодноразово музей відвідували видатні діячі церкви: «Николай — епископ Таврический» (був у музеї 4 рази — 1899, 1901, і двічі 1902 рр.), «Антоний — митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский, епископы Иннокентий и Антоний, архимандрит Порфирий Виноградов» (Книга №№ 168 і 169).

У Книзі відвідувачів за 1898 р. є автограф послушника Матвія Головіна (Книга № 167, л. 1), а серед архівних документів зберігається справа за № 206 — Рукопис послушника М. Головіна «Херсонес Таврический», де описано історію будівництва монастиря на території давнього городища і будівництво Володимирського собору. Незважаючи на те, що М. Головін належав до братії монастиря, він був дуже зацікавленою людиною, захоплювався історією та археологією і часто спілкувався з К.К. Косцюшком-Валюжиничем. Імовірно, сам М. Головін і подарував йому цей рукопис. Саме про нього писав К.К. Косцюшко-Валюжинич у своєму листі від 6 липня 1898 р. до Імператорської Археологічної комісії: «... при замещении монастырем площади вокруг собора с южной стороны апсиды древней базилики послушником Матвеем Головиным <...> была замечена мраморная плита, явившаяся частью декрета и любезно доставленная Головиным в склад древностей ...» (О посещении № 40, л. 27).

Ще один запис від 30 березня 1900 р.:
«Где не станет нога — тут, там и здесь,
Одна могила древний Херсонес.
Камни, кости, лишь прах да черепки

Рис. 10. Підпис імператора Олександра III у Книзі відвідувачів

Говорят, кто были его предки.

Монах-миссионер, чех Вячеслав» (Книга № 167, л. 123).

Не залишався Херсонес і без найвищої уваги Російського імператорського дому. 19 травня 1893 р. музей відвідали Їх Величності імператор Олександр III з імператрицею і спадкоємцем цісаревичем, великою князівною Ксенією Олександрівною, великими князями Георгієм, Михайлом і Олексієм Олександровичами «и пробыли в нем 35 минут» (Заведующего № 42, л. 25). «Их Величества осматривали <...> мраморы и орнаменты иконостасных плит <...>. Войдя в само здание Их Величества и Императорские Высочества начали осмотр музея с классических древностей, а именно с надписи, содержащей гражданскую присягу херсонесцев конца четвертого века...» (Вырезки № 49, л. 32, 33). У Книзі відвідувачів музею імператор Олександр III залишив свій підпис (Книга № 165, л. 28 звор.) (рис. 10).

Як відомо, імператорська родина щороку відпочивала в Лівадії — своїй літній резиденції. З Книг відвідувачів музею випливає, що імператор Микола II з імператрицею Олександрою Федорівною, великі князі Олександр Михайлович, Михайло Олександрович, велика князівна Ксенія та інші члени імператорської сім'ї майже щороку відвідували музей і розкопки.

«22 августа 1898 г. Николай, Мария, Александр, Михаил, Ксения» (Книга № 167, л. 33, 49, 121 звор.). «18 сентября 1902 г. Николай, Александра, Михаил, министр Императорского Двора барон Фредерикс, княжна Оболенская, княжна Орбелиани» (Книга № 169, л. 74) (рис. 11). Того дня К.К. Косцюшко-Валюжинич у своєму рапорті графу О.О. Бобринському (рапорт і фотографії відвідин Херсонеса 1902 року видано окремою брошурою) писав: «Высочайшее обозрение музея и раскопок продолжалось два часа!» (О посещении № 40, л. 225) (рис. 12).

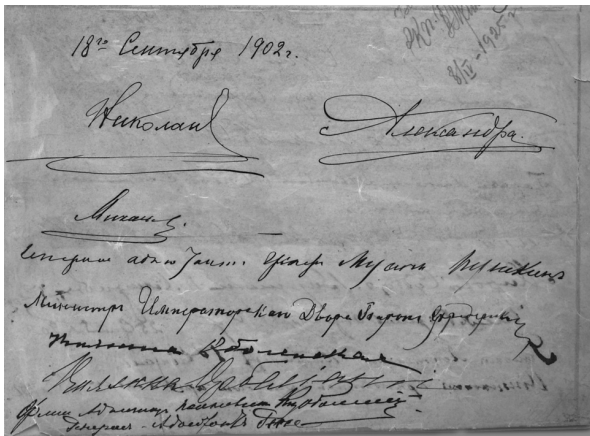

Рис. 11. Сторінка з підписами членів імператорської родини та членів імператорського двору, 1902 р.

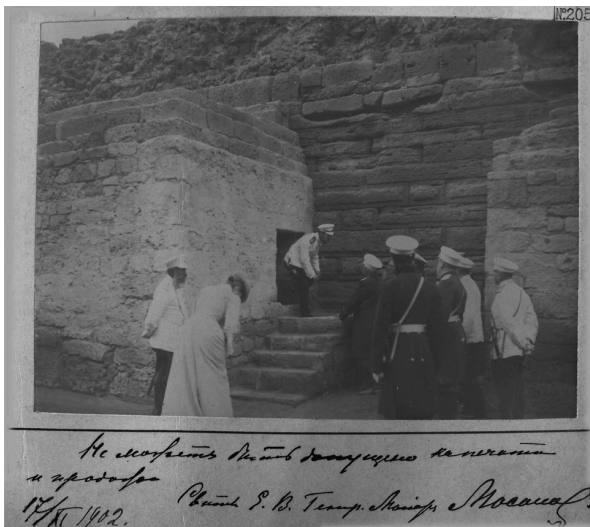

Рис. 12. Відвідини Херсонесу імператором та імператрицею, 1902 р.

Слід відзначити, що імператор неодноразово бував у Херсонесі з дітьми. Ось кілька прикладів. 1902 р. — «в п'ятницю 20 и в субботу 21 сентября музей и раскопки изволили посетить августейшие дочери Их Величества и книга музея обогатилась еще тремя драгоценными подписями <...> К.К. Косцюшко-Валюжинич» (О посещении № 40, л. 232 звор.) (рис. 13). 1909 р. — разом з Ольгою і Тетяною; 1911 р. — разом із Ольгою, Тетяною, Марією і Анастасією (Книга № 167, л. 33; № 172, л. 107): «Ольга, Татьяна, Мария, Анастасия» (Книга № 169 л. 74, звор.; Альбом № 214, л. 5).

Останній запис, зроблений у Книзі відвідувачів музею імператором Миколою II, датовано 11 серпня 1913 р. (Книга № 173, л. 246).

У складі кортежу імператора Миколи II і самостійно музей часто відвідували члени і нащадки відомих князівських сімей і родів — князі і княгині Гагаріни, Трубецькі, Оболен-

ські, Суворови, Сумарокови, Кочубеї, Путятини, Голіцини, Щербатови та ін.

5 жовтня 1902 р. музей відвідав «статс-секретарь граф Ламсдорф» (Книга № 169, л. 84) — російський державний діяч, з 1897 р. товариш (заступник) міністра іноземних справ, з 1900 р. — керівник міністерства, а потім міністр іноземних справ.

29 серпня 1902 р. оглядав розкопки і музей «Сотрудник СП — Петербургского Археологического Института граф Петр Апраксин» (Книга № 169, л. 62 звор.) (рис. 14). Через 10 років (15 березня 1912 р.) доля знову привела графа Апраксина в Херсонес (Книга № 173, л. 105) ⁷. Перед еміграцією, в останні дні перебування в Росії, граф Апраксин втретє відвідав Херсонесський музей: «19 июля 1920. Граф Петр Николаевич Апраксин» (Книга № 173, л. 427).

Щороку відомість музею зростала як у науковому світі, так і серед простого люду. Публікації результатів розкопок і найвизначніших пам'яток Херсонеса в головних наукових і періодичних виданнях привертала увагу до Херсонеса і музею. К.К. Косцюшко-Валюжинич регулярно повідомляв у своїх листах до Імператорської Археологічної комісії про збільшення кількості відвідувачів музею: 1898 р. підписи залишили 3182 осіб, 1899 р. — 3434, 1900 р. — 5128, 1901 р. — 6507, 1902 р. — 8151. Всього ж з 1898 до 1902 р. музей і розкопки оглянули, залишивши свої підписи в Книгах, 26452 відвідувачі.

У грудні 1907 р. помер Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич. У Книзі відвідувачів з цього приводу є зворушливий запис: «1907 год. 16 декабря в день погребения уважаемого г. Косцюшко посетил музей рабочий — каменщик А. Крупенин. Мир праху твоему великий труженик во имя науки» (Книга № 171, л. 239 звор.).

У вересні 1914 р. Імператорська Археологічна комісія відрядила до Херсонеса Лаврентія

⁷ Петро Миколайович Апраксин — відомий державний і громадський діяч Росії, керівник Російського Зібрання, дійсний статський радник. 1911—1913 рр. він обіймав посаду Таврійського губернатора. Граф Апраксин був одним із найстарших членів Російського Зібрання, куди вступив ще 1902 року. За великі пожертви на потреби товариства Апраксина і його дружину (від народження князівна Барятинська) було обрано пожиттєвими членами Російського Зібрання. В часи громадянської війни переїхав з родиною до Криму, був останнім головою Ялтинської управи. Після еміграції жив у Югославії, потім осів у Бельгії, де 1923 року заснував Історико-генеалогічне товариство. 1945 року зійшов на посаду голови комітету з будівництва Храму-пам'ятника в ім'я царя-мученика Миколи II в Брюсселі. Помер і похований 1962 року в Брюсселі.

Олексійовича Моїсеєва, який став першим директором Херсонеського музею (з 1915 р.). Він прийняв музей у складний час. Одним із його завдань став порятунок старожитностей Херсонеса від пограбування в період Першої світової війни, революції і інтервенції. Його найбільшою заслугою є збереження всіх археологічних колекцій музею.

Найбільша за обсягом Книга відвідувачів вміщує 12 років відвідування музею — з 1910 до 1922 рр., але це не просто роки, це ціла історична епоха.

Перша світова війна внесла корективи в життя музею. У той час Севастополь перебував під обстрілом, проводити розкопки було неможливо. У книзі для відвідувачів Л.О. Моїсеєв зробив запис: «С конца лета 1914 г. музей был закрыт для посетителей: — важнейшие вещи из него после обстрела «Гёбенем» Севастополя вывезены на хранение в Харьков, где до сих пор сохраняются» (Книга № 173 л., 324 звор.). Їх зберігали в книгосховищі бібліотеки Харківського університету. Це поклало початок тісній науковій співпраці Херсонеського музею і Харківського університету.

У період Першої світової війни давнє городище невпинно руйнувалося військовими частинами, що розташувалися на його території. Протягом усього 1915 р. військові займали одне музейне приміщення за іншим. В умовах анархії і розрухи нагальною проблемою стало збереження музейного майна. Л.О. Моїсеєв був змушений перевезти архів до канцелярії безпосередньо до Севастополя, оскільки в той час музей перебував за межами міста. В роки громадянської війни розкопки на території Херсонеса також не проводилися — заборонялося проводити навіть обміри стін.

Важко уявити, що було б із музеєм, якби не Л.О. Моїсеєв з його вільним знанням європейських мов і вмінням знаходити підхід до влади, що змінювалася в ті роки, як у калейдоскопі.

«Заведующему Историческим музеем при Херсонесском монастыре. Сегодня около 9-ти часов утра высшее Германское командование посетит для осмотра Исторический музей при Херсонесском монастыре, о чем Севастопольская городская управа уведомляет Вас для зависящих распоряжений об открытии музея к указанному времени. Член Управы (підпис), Секретарь (підпис)» (Дело № 147, л. 63). У листі Лаврентія Моїсеєва до Імператорського Німецького Управління в Севастополі від 10 липня 1918 р. читаємо: «Покорнейше прошу не отказать сообщить мне список лиц, посетивших вчера с фельдмаршалом графом Эйхорном

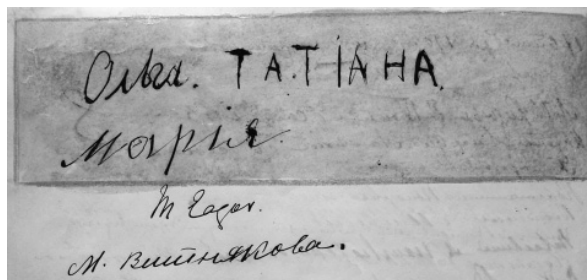

Рис. 13. Підписи дочок імператора Миколи II

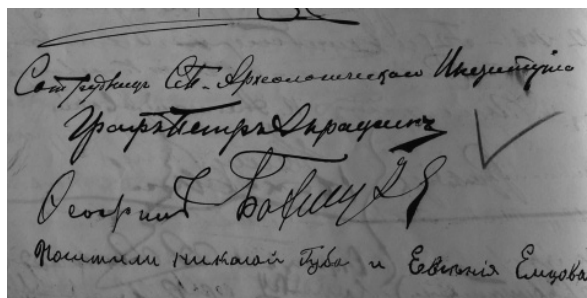

Рис. 14. Підпис графа Петра Апраксина

музей и раскопки Херсонеса, для занесения их в книгу музейных посещений, что останется навсегда очень важным и интересным историческим документом» (Книга № 173, л. 326).

Через кілька днів у Книзі відвідувачів Л.О. Моїсеєв зробив запис: «После четырех-летнего перерыва музей открывается вновь 15 июля 1918 г. Директор музея Л. Моисеев» (Книга № 173, л. 327). Можна припускати різні варіанти: відкриття музею було рекомендовано гостями, які відвідали його 9 липня 1918 р., або Л.О. Моїсеєв переконав їх у необхідності відкрити музей, або домовився про охорону території музею, або це просто випадковий збіг?...

Незважаючи на революційні події і громадянську війну, економічну розруку і безвладдя, музей не втратив своєї популярності.

«11 августа 1918 г. Сколько раз я стремился увидеть раскопки Херсонеса как историческую древность? Много пришлось видеть наконец я приехал в Севастополь, и вот я на раскопках древнего славного известного своей храбростью народа. По дороге сюда я заметил уже наши разаренные казармы, тоже известных когда-то своей храбростью русских солдат. Больно защемило мое сердце при виде этой картины. И мелькнула мысль неужели и наша доблесть отоидет в область предания (підпис)» (Книга № 173, л. 329 звор.).

Гортаємо сторінки відвідування музею за 1920 р. — перегортаємо частинку історії Виходу...

Безвихіддю, сумом і трагічним передбаченням неможливості повернення на Батьківщи-

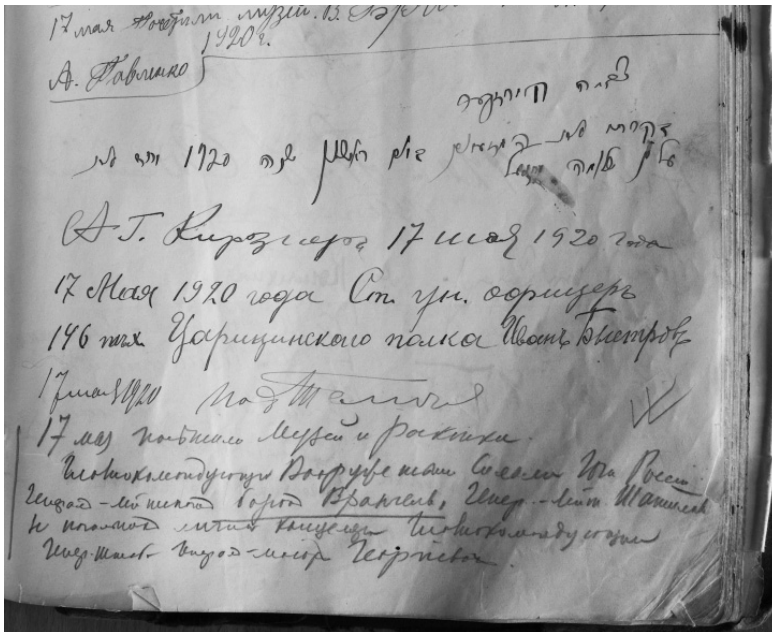

Рис. 15. Підписи князя Юсупова, Сумарокова, Голицина, барона Врангеля

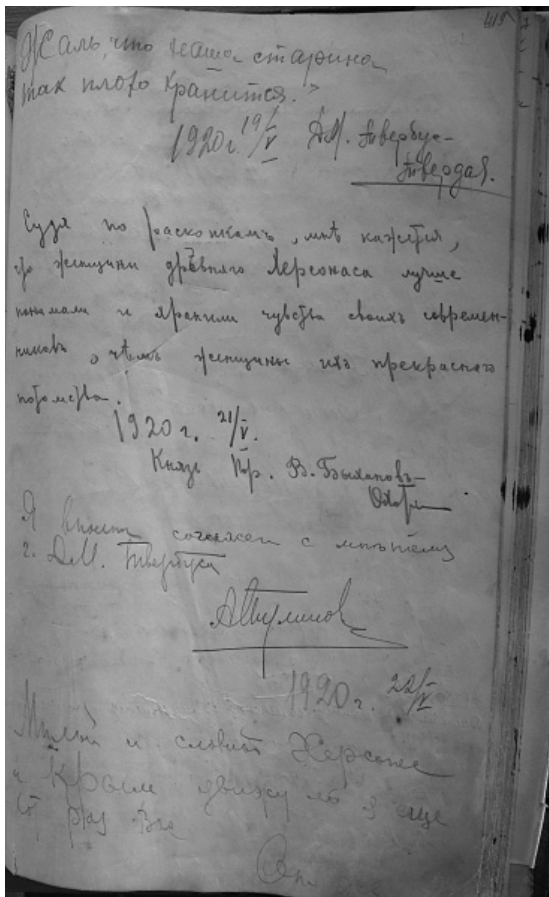

Рис. 16. Відгук князя В. Биханова.

ну наповнені записи про відвідини музею того багатостраждального року. Тут есаули і солдати Війська Донського, хорунжі, підпоручики і поручики, корнети і полковники, сестри милосердя, графи і князі, купці і статські радники...

Музей і розкопки відвідали «князя Юсупов и Сумароков», «князь Д. Голицын» (Книга № 173, л. 448, 340), 17 травня 1920 р. — «музей и раскопки посетил Главнокомандующий Вооруженными Силами Юга России генерал-лейтенант барон Врангель с командованием генерального штаба» (Книга № 173, л. 413) (рис. 15).

«Броненосца «Ростислав» подпоручики (підписи), 11 апреля 1920 г.» (Книга № 173, л. 393 звор.).

19 травня: «Я долго все мечтал увидеть старинные искусства и наконец мне удалось и я пришел к такому заключению что нашим архитекторам еще далеко до старины. Всеволод Шипулинский, бывший коммерсант г. Конотопа, теперь солдат Марковского полка» (Книга № 173, л. 418 звор.).

«Судя по раскопкам, мне кажется, что женщины древнего Херсонеса лучше понимали и хранили чувства своих современников, чем женщины их прекрасного потомства. 1920 г. 21 мая. Князь пор. (поручик?) В. Быханов» (Книга № 173, л. 419) (рис. 16).

22 травня 1920 р.: «Милый и славный Херсонес и Крым увижу ль я еще хоть раз Вас. (підпис)» (Книга № 173, л. 419) (рис. 16).

«Музей посетили офицеры Добровольческой армии. 10 июля 1920 г. Подпоручики (підписи)» (Книга № 173, л. 424 звор.) «Посетил Донской офицер есаул Ковалев ст. Луганской. Остался тронут до некоторой степени богатым материалом. 12. 07. 1920 г.» (Книга № 173, л. 433 звор.).

«Сестра милосердия бронепоезда «Генерал Шкуро» (підпис) (Книга № 173, л. 399).

«18 июля 1920 г. два брата Л. и В. Шнейдер из Богодухова Харьковской губ. заброшенные судьбой в Крым наконец увидели одно из желаний, то на что можно смотреть и вспоминать былое прошлое и хорошее но в будущем при осмотре теперешних остатков варварства от «древних» красот будут проклинать варваров красных. Боритесь со злом разрушения и злом культуры я Вас всех призываю. Оставим мы для своего потомства все хорошее!» (Книга № 173, л. 426—427).

У перших числах листопада 1920 р. Червона армія штурмом взяла Перекоп і прямувала до узбережжя. 16 листопада на всій території Кримського півострова було остаточно встановлено радянську владу.

«1 января 1921 г. А. Лебедев. Эмиссар Отдела Музеев Наркомпроса. Г. Бонч-Осмоловский, завед. Крымохрис»⁸ (Книга № 173, л. 453) — радянський учений, археолог і антрополог.

2 лютого 1921 р. «Имел удовольствие посетить Херсонесский музей и раскопки красноармеец 2-го Отдельного полевого тяжелого артдивизиона Алексей Иванович Евстифеев уроженец Симбирской губернии Сызранского уезда» (Книга № 173, л. 453 звор.).

У жовтні 1922 р. музей відвідав поет, художник, критик і дослідник «Максимилиан Волошин» (Книга № 173, л. 456) (рис. 17). М. Волошин юнаком оглядав «низкие обрывистые террасы, на которых громоздятся развалины Херсонеса...» (Волошин 1925), а в зрілому віці поет і історик неодноразово приїздив до Севастополя читати лекції і власні вірші.

Зі встановленням радянської влади в Криму заклади культури було включено до вже сформованої системи музейної справи і охорони пам'яток Країни рад. Садибу Херсонеського монастиря, закритого новою владою, спочатку було відведено під концтабір, а потім поділено між будинком собезу і стрілецьким полком.

Проте вже з 1921 р. Л. Моїсеєв почав наполегливу боротьбу за передачу садиби і будівель монастиря Херсонеському музею, і до початку 1924 р. йому вдалося домогтися їх юридичної передачі цілком у відання музею. У той період із Харкова було реєвакуйовано і колекцію старожитностей.

Настав 1925 р., який можна назвати поворотним в історії Херсонеського музею. Після

⁸ Єдиною силою, здатною протистояти стрімкому урагану всезагального руйнування із назвою «націоналізація палаців і палацових цінностей», виявився підрозділ Наркомату просвітництва, який відав справами охорони пам'яток мистецтва і давнини (скорочено Охрис). Перші часи його очолював археолог Г.А. Бонч-Осмоловський (1890—1943 рр.).

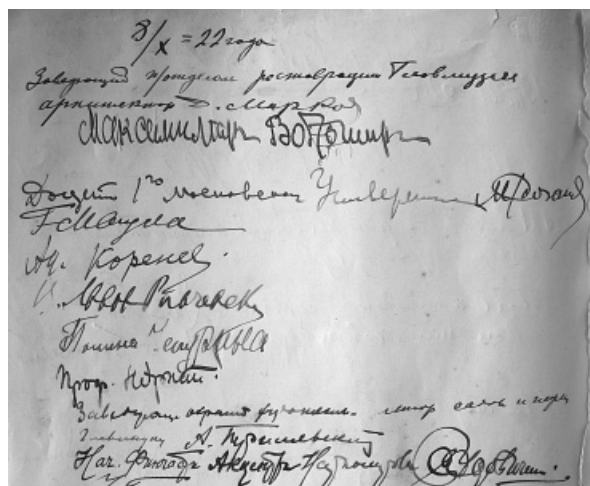

Рис. 17. Підпис художника Максимиліана Волошина

проведення ремонту в будівлях колишнього монастиря розгорнулася нова експозиція музею. У просторих приміщеннях уперше було організовано музей з науково обґрунтованою експозицією. Це стало можливим завдяки енергійній діяльності тодішнього директора музею, доцента Ленінградського університету Костянтина Едуардовича Гриневича. У ті роки Херсонеський музей став перетворюватися зі «складу старожитностей» у великий науково-дослідницький і науково-просвітницький заклад.

У записах, залишених у Книзі відвідувачів, знаходимо оцінку самовідданої роботи музейних працівників:

«Наконец-то музей Херсонеса принял подобающий вид и обстановку». 30.04. 1926 р. (Книга № 174, л. 90 звор.).

«Переведенный в новое помещение Херсонесский музей дает возможность каждому посетителю легко понять по составленным надписям, все отделы такового чего не было раньше. Приношу глубокую благодарность администрации и всем музейным работникам (підпис) (Книга № 174, л. 29 звор.).

«Музей посетила делегация из Швеции, Дании и Норвегии». 09.06.1926 р. (Книга № 174, л. 94 звор.).

«Посетив музей остался очень доволен, но имею маленькое пожелание, чтобы все лучшие экспонаты были возвращены в музей, где они могут дать больше пользы в виду их ценности. 10.06.1926 г.» (Книга № 174, л. 96 звор.).

«Осмотревши Херсонесский музей 2 января 1927 года вынесено впечатление, что музей вполне восстанавливается, считаю необходимым закрепить за музеем все строения для использования в целях расширения музея. ПредКрымЦик(а) В. Ибрагимов» (Книга № 174, л. 235 звор.).

У 1930-х рр. музей і розкопки надалі відвідували представники найрізноманітніших верств населення. Книги відвідувачів вели вже за двома типами. «Книги обліку відвідувачів» було розліновано на стовпчики, де окремо виділено рік, місяць відвідин і, що найцікавіше, стовпчики за верствами, де зазначено: робітник, службовець, селянин, військовий, студент, домогосподарка, ті, що навчаються. В цих Книгах лише підписи і дати. З'явилися й окремі «Книги зауважень і побажань про Херсонський музей». Ось кілька записів із Книг тих років.

«Музей посетила группа беспризорников из детского приемника Карантина и выносит благодарность бабушке, которая нам все объясняла. Еще характерно то что музей является наглядным пособием по истории до нашей эры. 15/VII-1935 г. А. Рыжов.» (Тетрадь № 512, л. 14 звор.).

«Впечатления произведенные музеем самые замечательные. Восхищаемся тем уровнем культуры которого достигли древние жители Херсонеса... 2/V- 1938 г. Командир РККФ (підпис)» (Книга № 374, л. 15 звор.).

«Мы пятая татарская школа, посетили музей, остались очень хорошие впечатления от всех экспонатов и умение передать детям исторические даты <...> Ученики 5 школы 3 класса, ст. вожатая (підпис)» (Книга № 534, л. 93).

«Вся группа экскурсантов <...> Московского ГПИ им. К. Либкнехта выражает глубокую благодарность научному сотруднику херсонесского музея Александру Кузьмичу Тахтаю, который в течение 5 часов знакомил нас с ценнейшими историческими памятниками прошлого... 11.VII. 1939 г.» (Книга № 534, л. 102).

«Вообще я не люблю музеев. За Маяковским мне хочется повторить «ненавижу всяческую мертвечину — обожаю всяческую жизнь». Но Херсонесский музей — музей необычный. Сюда приходишь как к источнику, который, знаешь, бьет века, с древнейших времен и по сие время. Херсонесский музей отличается от других тем, что стоит в непосредственной близости от неисчерпаемого колодца, в который смотрит пылкий солнечный луч сегодня. Музей дышит мыслью и чувством заботливой любви к делу что переживает века <...> Павел Барто. 24/IX-1940 г.» (Книга № 534, л. 123 звор.).

Суттєві корективи в роботу музею вніс 1941 р. Війна для Херсонеського музею почалася 25 червня 1941 р., коли на двір музею впала бомба, вибух якої пошкодив музейні будівлі. Як напише потім у своєму звіті С.Ф. Стржелецький, це була єдина бомба, що впала в Херсонесі до вересня 1941 р. Майже весь чоловічий

склад музею долучився до народного ополчення. Чотири співробітники музею записалися добровольцями до Червоної армії. На території музею було організовано бомбосховище. З наближенням фронту дедалі гостро поставало питання про необхідність евакуації музею в тил. Підготовку пам'яток Херсонеса, архіву і бібліотеки очолив головний зберігач музею О.К. Тахтай. Ящиків бракувало, тому для пакування витягли з підвалів старі монастирські скрині. За рознарядкою про евакуацію музею було дозволено вивезти три тонни вантажу. Завдяки наполегливості директора музею І.Д. Максименка фактично було вивезено вісім тонн. Все майно музею — пам'ятки, архів, бібліотеку — було спаковано в 108 ящиків. Супроводжувати цінний вантаж призначили С.Ф. Стржелецького. Ситуація на фронті дедалі ускладнювалася, для евакуації залишався єдиний шлях — море. 18 вересня 1941 р. музейне майно завантажили на теплохід «Волга», що прямував до м. Поті. Минуло понад три місяці неймовірних труднощів, довгих стоянок, голоду і холоду, постійної тривоги за цілісність музейних експонатів, поки 26 листопада 1941 р. майно Херсонеського музею було доправлено до Свердловська, де розташовано в сумновідомому колишньому будинку купця Іпатьєва.

Херсонеський музей був єдиним із музеїв Криму, що здійснив евакуацію своєчасно і по змозі повно. Проте значна частина пам'яток все-таки залишалася в Херсонесі, тому одночасно з евакуацією здійснювалися роботи з охорони пам'яток, що залишились. Товстим шаром землі було засипано мозаїки, для збереження пам'яток обладнано дві великі античні цистерни. Працівники музею евакуювалися в тил. Зберігачем фондів, пам'яток і будівель, що залишились, за наказом директора музею було призначено Н.З. Федорова — найстарішого співробітника, який понад 40 років працював у музеї. З наукових працівників у музеї залишився лише О.К. Тахтай, відмовившись їхати в евакуацію. «*Но здесь же будет пекло*», — наполягав директор музею І. Максименко. — «*В каждом пекле должен быть свой цербер, и я останусь таким цербером у этих святых камней*», — відповів О. Тахтай (Граб, Супруненко 1991, с. 31), і залишився зберігачем Херсонеса і його пам'яток протягом усієї війни. На превеликий жаль, рукописи, звіти про розкопки періоду окупації Севастополя, знахідки цього періоду зникли. Як напише потім О. Тахтай у своїй Звітній записці: «*5-го июля 1942 года моя жена... была выброшена немцами из нашей быв. квартиры в*

Севастополь в 2 часа, получив разрешение взять с собой самое необходимое. Моя избранная библиотека, неопубликованные рукописи, в частности отчеты о «военно-археологических» раскопках в Херсонесе времени осады, наиболее ценные находки этого времени, <...> остались на квартире и исчезли бесследно. 6-го июля в Херсонес прибыла «комиссия археологов» крымского айнзацштаба и наложила свои «конфискационные» листки на музейные корпуса и собор. Ключ от средневекового отдела был вручен командиру в/ч, занявшей Херсонес, адъютантом которого был Ламздорф (сын быв. русского министра иностранных дел), очищавший мою квартиру для себя, — большой любитель древностей, коллекционер ...» (Докладная № 881, л. 61). Того самого графа Ламздорфа, підпис якого є в книзі відвідувачів музею за 1902 р.

Ольга Берггольц, російська письменниця і поетеса, яка побувала в Севастополі 1944 р., через чотири місяці після його звільнення, написала у своїй книзі: «... Под ежеминутной угрозой ареста, лагеря, смерти, Тахтай берег и хранил музей. За старым ученым постепенно закрепилось прозвище «спаситель Херсонеса» (Берггольц 1946, с. 131—151).

Однак, незважаючи на окупацію, музей працював. Як писав О. Тахтай, в Управління музеїв НКП РСФСР: «... Экспозиция музея существовала и существует в усеченном и, так сказать «кунсткамеризованном» виде. Общая хронологическая линия в основном сохранена. При немцах музей работал, как и все прочие Крымские, на

особых началах /запретная зона/... 27.VI.1944 г. А. Тахтай» (Докладная № 881, л. 54—63).

Після звільнення Криму і Севастополя 9 травня 1944 р., Виконком Севастопольської міської ради 26 серпня 1944 р. ухвалив реєвакуюцію Херсонеських пам'яток з Уралу. В газеті «Красный черноморец» № 48 від 25 лютого 1945 р. читаємо: «Сегодня отмечается событие, немаловажное в научной жизни Севастополя, Крыма и всей нашей страны: открывается Государственный Херсонесский музей <...> Экспозиции, вывезенные в свое время на Урал, возвращены в музей. Торжественное открытие <...> посвящается доблестным воинам Красной Армии и Черноморского флота, освободившим Севастополь» (Вырезки № 500, л. 3).

І ось перший повоєнний запис у Книзі відвідувачів: «Восстановление и открытие музея истории Херсонеса является культурным вкладом в дело возрождения города-героя Севастополя. Много еще надо для полного восстановления музея времени и средств, но и в настоящем состоянии, экспонаты и материалы дают полное представление о славной истории Херсонеса — предшественника Севастополя. Замечательно показаны исторические памятники и документы борьбы обитателей Херсонеса с нашествниками. Слава сотрудникам музея, сумевшим сберечь ценные экспонаты от немецко-фашистских варваров и своим кропотливым трудом в трудных условиях открыть музей. Подполковник Е. Ревенко. 4 марта 1945 г.» (Книги № 627, л. 4).

Цим записом у Книзі відвідувачів відкрилася вже чергова сторінка в історії музею...

Книга для посетителей Херсонесского музея с 9 августа 1892 г. по 1 января 1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 165.

Книга для посетителей Херсонесского музея за 1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 166.

Книга для посетителей Херсонесского музея за 1898 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 167.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 января 1901 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 168.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 мая 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 169.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 15 апреля 1903 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 170.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 января 1905 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 171.

Книга для записи посетителей Херсонесского музея // НА НЗХТ. — Спр. № 172.

Книга для записи посетителей Херсонесского музея // НА НЗХТ. — Спр. № 173.

Книга для посетителей Херсонесского археологического музея // НА НЗХТ. — Спр. № 174.

Письмо В.Г. Тизенгаузена — К.К. Косцюшко-Валюжиничу от 14.07.1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 39.

«О посещениях Их Императорскими Величествами Государем императором Николаем Александровичем и Государыней императрицей Александрой Федоровной и Его императорским Высочеством Великим Князем Михаилом Николаевичем музея и раскопок в Херсонесе 18 сентября 1902 г.» Рапорт заведующего раскопками и музеем в Херсонесе К.К. Косцюшко-Валюжинича Его Сиятельству Председателю Комиссии Гофмейстеру двора Его Величества сенатору графу А. А. Бобринскому // НА НЗХТ. — Спр. № 40.

Заведующего раскопками и складом древностей в Херсонесе. Переписка с Императорской Археологической комиссией, ее председателем, членами и делопроизводителем с 1 января 1898 по 31 декабря 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 40.

Заведующего раскопками и складом древностей в Херсонесе. Переписка с Правительственными и общественными

- учреждениями, с учеными обществами и их представителями с 15 декабря 1888 по 31 декабря 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 42.
- Вырезки* из газет и журналов и брошюр, посвященные истории и археологии Херсонеса и отчасти Крыма с 19 мая 1888 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 49.
- Дело* Херсонесского музея за 1918 г. (разная переписка) // НА НЗХТ. — Спр. № 147.
- Альбом* с подписями лиц быв. царской фамилии и придворн., посетивших Херсонесский музей // НА НЗХТ. — Спр. № 214.
- Книга* для отзывов о Государственном Херсонесском историко-археологическом музее. Феодальный отдел. 1938 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 374.
- Тетрадь* для заметок посетителей Херсонесского музея за 1934, 1935—1936, 1937 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 512. — зошит 2.
- Книга* замечаний и пожеланий о Херсонесском музее — феодальный отдел. 1939—1941 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 534.
- Докладная записка*. О Херсонесе в эпоху немецкой оккупации быв. Хранителя Музея А. Тахтая. 1 января 1945 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 881.
- Материалы* по эвакуации и реэвакуации музея в период Великой отечественной войны и возобновление работы музея // НА НЗХТ. — Спр. № 881.
- Вырезки* из газет за 1926, 1927, 1928, 1940, 1945 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 500.
- Книги* отзывов ГХМ с 1945 по 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 627.
- Ахматова А.* Коротко о себе // Стихотворения и поэмы. / Библиотека поэта. Большая серия. — Л., 1976.
- Берггольц О.* Говорит Ленинград. — Л., 1946.
- Волошин М.* Культура, искусство, памятники Крыма // КРЫМ / под общ. редакцией д-ра И.М. Саркизова — Серазими, 1925. — С. 126—148.
- Граб В.И., Супруненко О.Б.* Археолог Александр Тахтай. — Полтава, 1991.
- Лезинский М.* Литературный Севастополь. Путеводитель. — Севастополь, 1995.

Одержано 28.08.2008

Т.В. Дианова, Н.В. Красовская

ХЕРСОНЕССКИЙ МУЗЕЙ ГЛАЗАМИ ПОСЕТИТЕЛЕЙ

Херсонесский музей, основанный в 1892 г., является одним из старейших музеев Украины. Формирование архива музея началось в 1888 г. Благодаря тому, что его одним из первых эвакуировали в годы Первой и Второй мировых войн, а также самоотверженности его сотрудников удалось сохранить значительную часть документов. В статье использованы документы лишь одного периода истории Херсонесского музея — с момента основания в 1892 г. до середины 1940-х гг. Из анализа только одной категории архивных документов — Книг посетителей — можно сделать вывод, что с момента основания музей пользовался большой популярностью среди самых различных категорий населения, о чем свидетельствует неуклонный рост численности его посетителей.

T.V. Dianova, N.V. Krasovska

CHERSONESAN MUSEUM IN THE EYES OF VISITORS

Established in 1892, the museum in Chersonesos is one of the oldest museums in Ukraine. Museum archive has been formed since 1888. In the ages of the World War II, a great part of the documents were saved by the exertion of the museum staff and due to the fact that it was one of the first museums that left for the evacuation. The given paper analyses the documents from a single period in the history of the museum in Chersonesos: from 1892, when the museum was founded, to the mid. 1940s. The analysis of a single category of archival documents, visitors' books, allows one to draw the conclusion that, from its foundation date onwards, the museum was very popular among various groups of people and that the increasing number of visitors testifies that.